

УДК 316.354:629.33

Л.Ф. Камінська, канд. соціол. наук, доц.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ

В статті запропоновано теоретичну інтерпретацію сутності суспільних рухів. Виокремлено наступні парадигми суспільних рухів: колективної поведінки, мобілізації ресурсів, нових суспільних рухів, в яких розкрито механізми формування та організаційні особливості сучасних рухів. Виокремлено напрямки зміни структури та функцій суспільних рухів в сучасному суспільстві.

Ключові слова: колективна поведінка, суспільні рухи, мобілізація ресурсів, колективна ідентичність, нові суспільні рухи.

В статье предложена теоретическая интерпретация сущности общественных движений. Выделены следующие парадигмы общественных движений: коллективного поведения, мобилизации ресурсов, новых общественных движений, в которых раскрыты механизмы формирования и организационные особенности современных движений. Выделены направления изменения структуры и функций общественных движений в современном обществе.

Ключевые слова: коллективное поведение, общественные движения, мобилизация ресурсов, коллективная идентичность, новые общественные движения.

The article is devoted to theoretical interpretation of social movements. The paradigms of social movements: collective behavior, mobilization of the resources, new social movements – are defined on the basis of which the mechanisms of their forming as well as their organizational features are described. The ways of structure and function changes of social movements in a modern society are singled out.

Key words: collective behavior, social movements, resources mobilization, collective identity, new social movements.

Соціальні зміни, зумовлені процесами глобалізації, трансформація соціальної структури сучасного суспільства сприяють формуванню нових соціальних суб'єктів суспільних перетворень. Метою статті є розкриття основних теоретичних парадигм суспільних рухів, механізмів виникнення альтернативних нових суспільних рухів та з'ясування особливостей розвитку суспільних рухів у посттоталітарних суспільствах.

Суспільні рухи в науковій літературі частіше за все визначаються як тип колективної дії, спрямованої на зміни. Саме таке розуміння представлено в роботах Г.Блумера, Ч.Тілі, С.Терроу, Д.Макадама, А.Турена, П.Штомпка, О.Здравомислової, О.Яницького та інших дослідників. Розкриваючи цю логіку, А. Турен уточнює дефініцію колективної дії або поведінки як таких конфліктних дій, що представляють собою спробу реконструювати чи адаптувати слабкий елемент соціальної системи – цінність, норму, владні відносини чи суспільство у цілому. Він вважає, що "суспільний рух – це одночасно культурно спрямована та соціально конфліктна дія деякого суспільного класу, що визначається позицією панування чи залежності у процесі присвоєння історичності, зокрема, тих культурних моделей інвестиції, знання, моралі, на які він саморієнтований" [Турен, 1998: с.89].

Інші автори підкреслюють позаінституційні прояви суспільних рухів. Так, П. Штомпка визначає рухи як особливий різновид колективних дій, спрямованих на здійснення соціальних змін, що розвиваються в межах неформальних, позаінституційних систем [Штомпка, 1997: с.166]. Аналогічно, Е. Гідденс розкриває явище суспільних рухів як колективної спроби реалізувати загальні інтереси колективними діями поза межами інститутів [Гідденс, 1999: с.585].

Суспільні рухи – тенденція, декларуюча цінності розвинутого суспільства, що включають ринкову культуру, індивідуалізм, національну ідентичність, демократію. Демократія у довготривалій перспективі, за Ч.Тілі, розвивається лише тоді, коли правителі починають покладатися на громадянську згоду як на засіб правління [Тілі, 2007: с. 38 – 42]. Саме в мережі проміжних, глибинних структур мезорівня, до яких належать суспільні рухи, набирає життєздатності і засвоюється громадянська культура як основа розвитку демократії [Смелзер, 1995: с. 47-66].

Передумовами виникнення суспільних рухів класики соціології вважають процеси індустріалізації та урбанізації, що сприяють високій "моральній щільності" населення, ізолюють індивідів, породжують "одинокість у натовпі", викликають прагнення до солідарності. Як зазначає

П. Штомпка [Штомпка, 1997: с.342-344], перевага демократичних цінностей сприяє громадській активності, небайдужості до суспільних проблем. ЗМІ посилюють "демонстраційний ефект", можливість порівняти власне життя з життям інших, на підставі чого виникають соціально-психологічні умови для розвитку суспільних рухів.

Соціологія суспільних рухів базується на трьох класичних парадигмах, пізнавальні можливості яких будуть розглянуті далі.

Парадигма колективної поведінки (Г.Лебон, Г.Блумер, Р.Тернер, Дж. Кіпліан, В.Корнгаузер, Е.Фром) визначає суспільні рухи як одну з форм колективної та масової поведінки, зумовленої ірраціональною, структурною напругою, що виникає внаслідок конфлікту інтересів та дисфункцій соціальної системи. Концепція колективної поведінки описує механізми виникнення позаінституційних протесних груп девіантної поведінки. В межах такого визначення О.Здравомислова проводить паралелі між суспільним рухом, який носять стихійний характер, і натовпом, публікою [Здравомислова, 1990: с. 89 – 90].

Парадигма **мобілізації ресурсів** (М.Ослон, Ч.Тілі, Дж.Мак Карті, М.Залд) досліджує суспільні рухи як раціонально організований, постійний, активний суб'єкт соціальних змін. Суспільний рух – це нормальний, раціональний, інституціоналізований політичний виклик недоволених груп, конфліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади та соціальними суб'єктами. Увага концентрується на складових суспільного руху, факторах ефективності, результативності рухів, організаційній структурі, тактиці, взаємодії з соціальними інституціями, мобілізаційній можливості організації. Ресурси руху – можливості, які суспільство надає суспільному руху і які рух свідомо використовує. До зовнішніх ресурсів відносять організаційні умови, що присутні в суспільстві (організаційна інфраструктура, розвинутість формальних та неформальних комунікативних мереж, екологічна концентрація однорідних груп з однаковими вимогами). Внутрішні ресурси включають лідерство та солідарність. Мобілізація постає як процес збільшення кількості ресурсів, підвищення рівню колективного контролю над ними. Можна погодитись з припущенням О.Здравомислової [Здравомислова, 1990: с. 91] про те, що за теорією мобілізації при наявності достатніх ресурсів можна організувати масову підтримку будь-якому руху, який був зумовлений широким спектром економічних, технічних, міграційних, урбаністичних змін.

У 80-х роках ХХ ст. поширюється аналіз культурних проявів суспільних рухів, до концептуального арсеналу якого застосовується концепт фреймінгу як альтерна-

тивний концепту мобілізації ресурсів. Фреймінг визначається як процес динамічного символічного конструювання загального бачення зовнішнього (по відношенню до суспільного руху) світу і ролі самого руху в цьому світі. Фреймінг, як процес, складається з трьох елементів: діагностичного (інтерпретація ситуації, символічне конструювання конфлікту), прогностичного (механізми вирішення конфлікту), мотиваційного (інтерпретація стимулів, що мотивують до колективної дії). Теорія "соціального конструктивізму" (Д.Сноу) визначає фрейми як "стратегічні зусилля груп людей з конструювання схем розуміння світу і самих себе, що легітимізують і мотивують колективні дії". Трансформація фреймів створює нові цінності, вірування, смисли, що сприяють участі у русі [Тисячнюк, 2010: с. 44]. В процесі трансформації виникають нові ідентичності. Конструювання нових колективних ідентичностей зумовлює соціальні зміни.

На формування **парадигми нових суспільних рухів** (А.Турен, А.Мелучі, П.Гунделах, Ю.Габермас, Р.Інгельхарт) значний вплив мав перехід економічно розвинутих західних демократій від індустріального до постіндустріального, постмодерного стану суспільства. Особливість "нових суспільних рухів" полягає у тому, що вони зосереджені на нових темах, нових аспектах соціальних конфліктів (регіональних, расово-етнічних, мовних, антивоєнних, антиядерних). Як зазначає Н.Смелзер, їх "відправною точкою було визнання європейськими інтелектуалами і вченими—суспільствознавцями, що старі суспільні рухи – рух за об'єднання робітничого класу та революційні рухи, які розуміються в контексті марксистського світогляду, – були в основному вичерпані, так само як і марксистський аналіз суспільства" [Смелзер, 2003: с.62].

В умовах трансформації західного суспільства й орієнтації суспільних рухів на постматеріалістичні цінності виникає широкий інтерес до зв'язків рухів і субкультур, до неформальних мереж комунікації. В інформаційному сенсі комунікативні технології виступають важливим елементом публічної діяльності рухів. Основною проблемою дослідження нових суспільних рухів є ціннісні компоненти культури, що формують колективну дію. Сучасне суспільство характеризується новими формами колективної активності, яким властиві наступні характеристики:

- спрямованість не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, що визначає нові цілі рухів;
- соціальні класи перестають виступати соціальним суб'єктом сучасних форм колективної активності; сучасні рухи продукуються множинними новими соціальними спільнотами;
- колективна активність спрямована на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і установок, для чого застосовуються нові засоби дії;
- "нові" соціальні рухи відкидають формальні, бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав, що сприяє утворенню нових типів колективної організації.

Е.Аллард, аналізуючи процеси змін, що відбуваються в сучасних західних суспільствах, посилається на теоретиків нових теорій суспільних рухів [Аллард, 2002: с.63]. Інтерес до вивчення агенства та нових соціальних рухів започаткував Ален Турен. А ключові тенденції в розвитку сучасних рухів представлені Петером Гунделахом та італійцем Альберто Мелуччі. Гунделах виокремлює стихійні рухи, які широко виникають сьогодні майже у всіх суспільствах. Причиною цього, як зазначає дослідник, стає те, що люди більше жорстко не прив'язані до визначених соціальних класів, а сконцетровані

на проблемах власного життя та своїх близьких, намагаються захиститися від ризиків, формуючі нові види добровільних організацій низового рівня. Мелуччі також звертає увагу на поширеність в сучасних суспільствах колективних ідентичностей та рухів, сформованих на локальному рівні на базі індивідуального досвіду. Ризики модернізації призводять до появи громадянських ініціатив та суспільних рухів, які є викликом на нові небезпечні ситуації [Бек, 2000: с. 119].

Російський дослідник марксистської орієнтації А.В.Бузгалін зазначає, що феномен нових суспільних рухів став предметом дослідження в кінці 1990-х років, коли почав розгортатися рух "антиглобалістів". Існують ключові особливості, що поєднують ці дві групи рухів. Передумовою їх виникнення виступає глобальна гегемонія корпоративного капіталу, основні характеристики якого: тотальний ринок, влада віртуального фіктивного фінансового капіталу, привласнення сучасною корпорацією творчого потенціалу професіоналів, глобальне політичне ідеологічне маніпулювання та інформаційний культурний тиск. Влада глобального ринку капіталу зумовлює виникнення масової альтернативи. Нові суспільні рухи та "антиглобалісти" стають новою формою соціальної організації, що включає альтернативу капіталістичній глобалізації у вигляді міжнародних соціальних форумів (з лозунгом "світ не товар") та модель мережевої соціальної організації. Останній, як зазначає А.Бузгалін [Бузгалін, 2003: с. 41], притаманні відсутність ієрархічності, децентралізація, гнучкість, рухливість, швидкість реакції, легкість створення та розпаду структур, відкритість мережі для "входу" і "виходу", рівноправність учасників незалежно від їхньої ролі, ресурсів, вторинність форм і структур по відношенню до змісту діяльності.

Основний акцент дослідників сьогодні спрямований на вивчення зміни структури та функцій суспільних рухів в сучасному суспільстві. Вони розглядають нові суспільні рухи як глобальні, планетарні, транснаціональні, як недержавну силу, здатну трансформувати міжнародні практики і стандарти та створити нові транснаціональні простори для прийняття рішень.

Становлення напрямку соціології нових суспільних рухів представлено в працях російської дослідниці Е. Здравомислової. Вона аналізує розвиток даної сфери соціологічного знання, який відбувається під впливом розвитку нових суспільних рухів кінця 1980-х – початку 1990-х років за умов суспільних трансформацій. Інтерес у вітчизняній соціології до дослідження суспільних рухів співпадає з їх виникненням; політизованість сфери досліджень формулює нові методичні проблеми. Як зазначає Е. Здравомислова, на цих засадах відбувається становлення рефлексивної клубної соціології, а характер суспільних рухів, швидкоплинна соціальна реальність зумовлюють домінування якісних методів дослідження [Здравомислова, 1998: с. 506].

На відміну від класичних традицій теоретизування, Е. Здравомислова підкреслює ініціативний і неформальний характер суспільних рухів і визначає останні як більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність конфліктного характеру, спрямовану на перетворення соціальної дійсності. Під неформальними суспільними рухами розуміються ініціативні організації, організовані ними колективні дії та їх учасники. Такі суспільні утворення розкриваються в наступних рисах: колективний характер дій, перетворююча активність, спільність інтересів, наявність організації, мобілізаційна активність. Причому, саме протестні дії, колективна ідентичність та організація виокремлюються як основні структурні компоненти рухів [Здравомислова, 1998: с. 509]. Таким чином, предметною сферою досліджень

становляться: протестна мобілізація (орієнтація на протест, мобілізація як цикл протесту, репертуар протесту, окремі форми протесту); вузли мобілізації – окремі рухи, їх цикл розвитку, участь, ідеологія, організаційні форми, репертуар колективних дій.

Такий дослідницький інтерес ядро демонструє науковий колектив Інституту соціології РАН під керівництвом О. Яницького, який концентрує увагу на проблематиці екологічних рухів як типу соціальної організації громадянського суспільства. Еволюція російського екологічного руху, що визначається політичними можливостями активності, представлена у наступних фазах: пасивна фаза 1960-х років; активна – 1980-х; легалізація та зниження активності у 1990-х роках; відтворення в "ринковому" контексті – після 1993 року; масові акції екологічного протесту на місцях – 2008 рік. Аналізуючи етапи розвитку екологічного руху в російському суспільстві, О. Яницький приходять до висновків, що лідером екологічного руху виступає інтелігенція, причому збільшується частина провінційної інтелігенції, в рух включається академічна спільнота російських регіонів. Крім того, зростає розрив в цілях та тактиці між транснаціоналами та місцевими активістами всередині екологічного руху. Тому важливим завданням соціології постає вивчення подвійної локально-глобальної та професійно-громадянської сутності екологічного руху, відмінності поглядів еліти "зверху" та людей вулиці "знизу", представленої в рухах [Яницький, 2009: с.24].

Нові суспільні рухи – це нові форми громадянської активності та неінституціоналізований тип колективних дій нових колективних акторів. Сучасні дослідники суспільних рухів вважають, що в середині першого десятиліття 2000-х років на хвилі локальних протестів спостерігається зростання консолідації спільнот, новий підйом громадянської активності за трудові права, що стимулюється соціальними проблемами міст та недовіками соціальної, економічної політики (приклад активності незалежних профспілок) [Романов, Ярская-Смирнова, 2009: с.7]. Протестні дії чітко ідентифікують соціальні проблеми, як-то: деформація міського середовища, погані житлові умови, життєві ризики тощо.

О. Яницький намагається виокремити відмінності розвитку суспільних рухів Східної та Західної Європи. Він обґрунтовує тезу про те, що для західних суспільств функціонування суспільних рухів є нормою культури та політичного життя, тоді як у Східній Європі рухи виникають в умовах відсутності елементів громадянського суспільства. Основними чинниками гальмування процесів розвитку суспільних рухів в пострадянських країнах постають потужна адміністративно-командна система, санкції держави, що регулюють активність соціальних суб'єктів; відсутній досвід висування та реалізації ініціатив; часто громадські організації, "вільні асоціації", неформальні соціальні структури продовжують виступати частиною адміністративної системи [Яницький, 1992: с.33].

Щодо України, то за даними опитувань у межах Європейського соціального дослідження 2009 р. для українців характерний консерватизм масової ціннісної свідомості, відсутність реальної потреби самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя [Головаха, Телічко, 2010: с.90]. Проте, на думку О. Резніка, те що суспільно-політичні перетворення в Україні проходять за умов соціальної аномії та нерозвиненості інституту громадянського суспільства, зумовлює появу неінституціоналізованого простору, який може бути творчо опанований неформальними практиками інноваційного характеру [Резнік, 2009: с.101]. В Україні процеси трансформації супроводжуються змінами у розумінні громадянами власної ролі в процесі управління

суспільними процесами, що загалом призводить до започаткування інституту громадянського суспільства та поступового накопичення досвіду неформальної організаційної активності.

Завданням соціології стає аналіз теоретичних моделей, що розвинуті в різних дослідницьких підходах, частіше, для концептуалізації реальності суспільних рухів західних суспільств, їх верифікація в пострадянській емпіричній реальності та розробка нових напрямків досліджень з метою пояснення проявів суспільних рухів. Так, теорії колективної поведінки та мобілізації ресурсів склалися в межах окремих індустріально розвинutih суспільств. Суспільний рух визначався як теоретичний конструкт, що характеризує специфічний, конфліктний тип колективної дії, яка базується на солідарності та порушенні традиційних меж системи. Базовими ідеями нових суспільних рухів виступають якість життя, протест проти "символічних кодів", реалізація права кожного на культурну та соціальну самобутність. Для нових суспільних рухів характерний новий тип колективної дії, де індивідуальна ідентичність домінує над колективною. Це створює нові "індивідуалізовані" форми громадянської активності, а громадянська участь визначається тенденцією до більшого втручання громадян в процес прийняття рішень на локальному, національному, глобальному рівнях. Наскільки ці теорії здатні пояснити суперечливу реальність пострадянських суспільств – це важливе питання, на яке мають бути дані відповіді вітчизняною соціологією.

1. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Э. Аллард // Социологические исследования – 2002. – №9 – с.60 – 66.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс – К.: Основы, 1999 – 726 с.
3. Головаха Е., Телічко Т. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Е. Головаха // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – с. 90 – 101.
4. Бек У. Обществу риска: на пути к другому модерну / У.Бек – М.: Прогресс-Традиция, 2000 – 384 с.
5. Бузгалин А.В. Альтерглобализм: теория и практика "антиглобалистского движения" / А.В. Бузгалин – М, 2003.- 256 с.
6. Іщенко В.О. Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи / В.О. Іщенко // Соціальні виміри суспільства.– К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.– с. 183-194.
7. Здравомыслова Е.А. Парадигмы и модели социологии общественных движений // Социология общественных движений: концептуальные модели исследования / Е.А. Здравомыслова – М., 1992 – с. 28 – 42.
8. Здравомыслова Е.А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е.А. Здравомыслова // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 88 – 93.
9. Общественные движения в России: точки роста, камни преткновения / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой (Библиотека Журнала исследований социальной политики) / П. Романов – М.: ООО "Вариант", ЦСПГИ, 2009. – 224с.
10. Павлова Т.В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т.В. Павлова // Политические исследования. 2008. – № 5. – с.113 – 124.
11. Резнік О. Динаміка чинників протестних практик населення України / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №3. – с. 100 – 125.
12. Смелзер Нейл Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції / Н. Смелзер – 1995 -Львів, 2003. – с. 128.
13. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. / А.Турен – М.:Научный мир, 1998. – 204 с.
14. Тілі Ч. Державне ресурсовилучення і демократія / Ч.Тілі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №4. – с.38-42.
15. Тысянчук М.С. Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации / М.С. Тысянчук // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – № 3. – с. 38 – 62.
16. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
17. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка – М., 1997-223 с.
18. Ядов В. Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. – 2-е изд., перераб. и дополн. / В. Ядов – М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. – 696 с.
19. Яницький О.Н. Развитие экологических движений на Западе и Востоке Европы / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 1992. – № 1.- с. 32 – 39.
20. Яницький О.Н. Акторы и ресурсы социально-экологической модернизации / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 2007. – № 8. – с. 3-12.
21. Яницький О.Н. Экологическое движение в "переходном обществе": проблемы теории / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 1998. – № 10. – с. 22-33.